

ANDRZEJ RADZIMIŃSKI¹

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID 0000-0002-9489-031X

SPRAWY MAŁŻEŃSKIE W ŚREDNIOWIECZNYM FORMULARZU Z UPPSALI

Matrimonial matters in the Medieval Formula of Uppsala

Abstract: This paper discusses issues related to the conclusion and annulment of marriages in the four dioceses of the State of the Teutonic Order in Prussia in the context of the recently published *Formula of Uppsala*. The *Formula* is an extensive collection of documents that come mainly from three diocesan consistories: Chełmno (Culm), Warmia (Ermland) and Sambia (Samland). It is particularly useful and valuable for studying marriage-related matters as no records of episcopal officials from the four dioceses in Prussia have survived until today. Research results presented in this paper refer to various legal and customary aspects that concern the conclusion and annulment of marriages, as well as everyday married life.

Keywords: formula, episcopal official, marriage

Abstrakt: Artykuł przedstawia zagadnienia związane z zawieraniem i unieważnianiem małżeństw na terenie czterech diecezji Państwa Zakonu Niemieckiego w Prusach. Ukazuje te kwestie na podstawie wydanego niedawno drukiem *Formularza z Uppsali*. Źródło to stanowi bowiem bogaty zbiór dokumentów, pochodzących głównie z trzech konsystorzów diecezjalnych: chełmińskiego, warmińskiego i sambijskiego. Posiada ono wielką wartość dla badania spraw małżeńskich, gdyż nie zachowały się żadne akta oficjałów z czterech diecezji pruskich. Wyniki badań przedstawione w artykule pokazują różne aspekty prawne i obyczajowe, które odnoszą się do zawierania małżeństw, ich unieważniania, a także codziennego życia małżeńskiego.

Słowa kluczowe: formularz, oficjał, małżeństwo

Święty Paweł z Tarsu w Pierwszym Liście do Koryntian, w odniesieniu do małżeństwa, napisał między innymi takie słowa: „Tym zaś, którzy trwają w związkach małżeńskich, nakazuję nie ja, lecz Pan: Żona niech nie odchodzi od swego męża! Gdyby zaś odeszła, niech pozostanie samotną albo niech się pojedna ze swym mężem. Mąż również niech nie oddala

¹ Andrzej Radziwiński jest profesorem na UMK w Toruniu. Kieruje Katedrą Historii Skandynawii i Europy Środkowo-Wschodniej. Jego zainteresowania badawcze obejmują dzieje Kościoła i duchowieństwa w średniowiecznej Europie, ze szczególnym uwzględnieniem władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach. Jest autorem ponad 250 publikacji, w tym książek i artykułów. E-mail: ar@umk.pl.

żony” (1 Kor 7,10-11)². Słowa te staną się później podstawą do sformułowania niektórych zasad prawa kanonicznego w zakresie prawa małżeńskiego. Ich przestrzeganie lub brak przestrzegania łatwo będzie można dostrzec również w dokumentach związanych z zawieraniem małżeństw lub ich unieważnianiem, które zostały zapisane w interesującym mnie formularzu z Uppsali, czyli księdze formularzowej biskupów pruskich³. Po raz pierwszy źródłem tym zainteresowałem się dokładnie dwadzieścia lat temu w kontekście badania różnych aspektów dziejów Kościoła w Państwie Zakonu Niemieckiego w Prusach. Badania te zostały oparte na mocno niepełnym wydaniu Augusta Kolberga. Interesowały mnie wówczas między innymi sprawy o charakterze beneficjalnym, dotyczące prawa patronatu, święceń duchownych, ich degradacji, liturgii, okurencji świąt, zmian w organizacji kościelnej czy udzielania ekskomuniki. W niewielkim tylko stopniu i przykładowo pokazałem kwestie małżeńskie⁴. Od tego czasu formularz ten został gruntownie zbadany i wydany drukiem przez Radosława Biskupa⁵. Ustalenia tego historyka pokazują, że w większości został on spisany w kancelarii biskupów sambijskich, natomiast autorem części księgi formularzowej odnoszącej się do diecezji chełmińskiej był Mikołaj Possessoris vel Besetzer, w latach 1426-1427 kanonik sambijskiej kapituły katedralnej⁶. Dokumenty zapisane w formularzu w zdecydowanej większości były wystawiane przez biskupów sambijskich i chełmińskich oraz oficjałów chełmińskich. Dobrze pokazują relacje, jakie istniały między wspomnianymi biskupami i oficjałami oraz kościołami parafialnymi. Wykorzystanie formularzy do badań naukowych, także opisanych w nich spraw małżeńskich, musi jednak poprzedzić sformułowanie określonej tezy badawczej. Należy bowiem przede wszystkim rozważyć, na jakie pytania mogą odpowiadać dokumenty formularzowe, jakie zaś pozostaną raczej bez odpowiedzi⁷. Zdając sobie sprawę, że absolutna większość dokumentów w zasadzie nie zawiera informacji o małżonkach (występują jedynie sigle imion i nazwisk), to jednak zdarzają się takie, które te informacje posiadają. A to pozwala już na ich wykorzystanie w badaniach społecznych. Dla przykładu można poznać kilka małżeństw pochodzących przede wszystkim

² Wypowiedzi św. Pawła na temat małżeństwa, np. w Liście do Efezjan, a także postanowienia prawne, które spowodowały, że stało się ono sakramentem, omawia S. Biskupski, *Prawo małżeńskie Kościoła rzymsko-katolickiego*, Warszawa 1956, s. 31-33. Na temat sakramentu małżeństwa w okresie średniowiecza zob. również B. Nadolski, *Liturgika III, Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*, Poznań 1992, s. 195-200.

³ W literaturze praktycznie brak prac poświęconych małżeństwom w średniowiecznych Prusach. Wynika to z prostego niezachowania się akt konsystorskich dla czterech tamtejszych diecezji: chełmińskiej, pomezańskiej, warmińskiej i sambijskiej. Takie akta od XV wieku zachowały się natomiast dla wielu polskich diecezji. Ostatnio została opublikowana książka pokazująca sprawy małżeńskie prowadzone przez oficjałów poznańskich: M. Binią-Szkopek, *Małżonkowie przed sądem biskupiego oficjała poznańskiego w pierwszej ćwierci XV w.*, Poznań 2018.

⁴ A. Radziński, *Piętnastowieczny formularz z Uppsali jako źródło do badania dziejów Kościoła w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Aetas media aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. zb., Warszawa 2000, s. 231-246 (przykładowe sprawy małżeńskie s. 237-238); zob. A. Kolberg, *Ein preussisches Formelbuch des 15. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland“, 9/1891, s. 9-51.

⁵ *Formularz z Uppsali. Późnośredniowieczna księga formularzowa biskupstw pruskich* (dalej: Formularz), komentarz i edycja R. Biskup, Toruń 2016.

⁶ Jego biogram opr. R. Biskup, *Das Domkapitel von Samland (1285-1525)*, Toruń 2007, s. 455-456; idem, *Formularz*, s. XXII-XXIX.

⁷ Rozważania na temat możliwości wykorzystania w badaniach historycznych polskich formularzy podjęła G. Klimecka, *Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich. Formularz ciechanowski*, Warszawa 1997, s. 9-51.

z diecezji chełmińskiej: Katarzynę i Wawrzyńca Peczk z Golubia⁸, Barbarę i Macieja Rima z diecezji chełmińskiej⁹, Małgorzatę i Dawida z parafii Starego Miasta Torunia¹⁰, Annę i Marcina Vectora z Grudziądza¹¹, Elżbietę z Morczyn i Jakuba, sołtysa z Osieczka¹². Należy przy tym pamiętać, że dokumenty, na których występują małżonkowie, na pewno nie zachowały się w innej formie. Wynika to z prostego faktu, że dla żadnego z czterech biskupstw pruskich nie przetrwały nie tylko *acta officia*, ale także np. *acta episcoporum*. O tym, że przed rokiem 1430 zostały zniszczone np. akta biskupów chełmińskich, świadczy np. suplika Erazma z Brąchnowa, kleryka diecezji chełmińskiej, do papieża Marcina V z 10 czerwca 1430 r. Wspominał on w niej, że akta te zostały zniszczone i spalone przez Polaków i niewiernych. Musiało to zatem nastąpić w trakcie wcześniejszych wojen Polski i Litwy z zakonem krzyżackim¹³. Z drugiej strony wiadomo, że np. w diecezji warmińskiej w latach dwudziestych XV w. były prowadzone księgi święceń¹⁴.

Dokumenty formularzowe pozwalają generalnie na badanie zagadnień małżeńskich zarówno z punktu widzenia prawnego, jak również obyczajowego. Przy okazji powstaje pytanie, czy sprawy w nich opisywane należą do takich, które zdarzały się wyjątkowo, czy też przeciwnie bardzo często. Uważam, że w dokumentach formularzowych, szczególnie tych odnoszących się do spraw małżeńskich, znajdują się przykłady takich spraw, które zdarzały się najczęściej. Taka teza pozwala na przedstawienie najważniejszych kwestii i problemów występujących w związkach małżeńskich w społeczeństwie Prus krzyżackich w pierwszej połowie XV w.

Zacznę jednak od formuł przysięg powodów, pozwanych oraz świadków, które znalazły się w formularzu z Uppsali. Zostały one tam wpisane w języku łacińskim oraz dodatkowo również w języku niemieckim. To, co zwraca uwagę, to fakt, iż przysięgi składane w języku niemieckim nie są tłumaczeniem tych zapisanych w języku łacińskim. Te ostatnie bowiem rozpoczynają się zawsze sformulowaniem „*Ego [...] iuro ad sancta Dei Evangelia*”¹⁵. W niemieckich tekstach przysięg zostało to zastąpione sformulowaniem: „Ich [...] swere”. Natomiast w ich ostatnich zdaniach zwykle wpisywano: „als mir Got helffe unde dy heiligen”¹⁶. Poza tym wersja łacińska i niemiecka różnią się zasadniczo treścią. Swoistą ciekawostką są dokumenty oficjałów i biskupów udzielające zgody, pod pewnymi warunkami, do udzielenia sakramentu małżeństwa w czasach zakazanych oraz w okresie postu. Warto podać w tym kontekście kilka przykładów.

W pierwszym z takich dokumentów, bliżej nieznany oficjał chełmiński polecił jednemu z plebanów, aby ten w okresie zakazanym udzielił sakramentu małżeństwa Maciejowi

⁸ Formularz, nr 36, 232-235, 237-238, 259.

⁹ Ibidem, nr 104.

¹⁰ Ibidem, nr 65.

¹¹ Ibidem, nr 246.

¹² Ibidem, nr 165.

¹³ *Bullarium Poloniae*, t. 4, wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś, Romae–Lublin 1992, nr 2470 („et tota dioecesis una cum ecclesia eius cathedrali, libris et registris ordinarii, in quibus nomina ordinatorum registrabantur formatae enim eo tunc ibidem de hoc ordine non dabatur, per dictos Polonos et infideles totaliter sunt combusta, devastata ac desolata”).

¹⁴ Formularz, nr 292. Informacje te zawiera dokument biskupa warmińskiego Franciszka Kuhschmalza z 20 marca 1426 r.

¹⁵ Zob. np. ibidem, nr 21-23.

¹⁶ Ibidem, np. nr 25-27.

Rima i Barbarze, pod warunkiem jednak braku przeszkód kanonicznych¹⁷. Inny dokument w takiej samej sprawie, tym razem wystawiony przez jednego z biskupów chełmińskich, został dużo bardziej doprecyzowany. Biskup ten zwrócił się do jednego z plebanów, aby ten udzielił ślubu Hermanowi i Katarzynie również w czasie zakazanym. Ceremonii tej nie mógł jednak towarzyszyć orszak weselny i huczna zabawa. Inne warunki, które powinny być spełnione, to wcześniejsze ogłoszenie co najmniej dwóch zapowiedzi, przekazanie dla kościoła parafialnego przez każdego z przyszłych małżonków świec oraz talentu wosku, a także w okresie Wielkiego Postu, każdego dnia, odmawianie przez nich po trzydzieści modlitw „Ojcze Nasz” i „Pozdrowienia Anielskiego”¹⁸. Natomiast interesujący i nieco odmienny warunek udzielenia ślubu w okresie zakazanym zawiera kolejny niedatowany dokument oficjała chełmińskiego. Oprócz innych, wspomnianych już wyżej zobowiązań, para zawierająca związek małżeński otrzymała polecenie zaproszenia na ucztę weselną co najmniej czterech ubogich¹⁹.

Wśród dokumentów formularzowych odnoszących się do zawarcia małżeństwa można znaleźć na przykład takie, w których małżonka oskarżała swojego męża o to, że jeszcze przed zawarciem z nią związku małżeńskiego współżył z jej krewną, czego zakazywało prawo kanoniczne²⁰. W tej właśnie sprawie Mikołaj, biskup chełmiński, w niedatowanym dokumencie, nakazał jednemu z plebanów wezwać przez sąd biskupi obwinionego małżonka²¹. Co ciekawe, w formularzu znalazł się jeszcze jeden dokument odnoszący się omówionej kwestii, tym razem wystawiony przez biskupa sambijskiego Henryka na przełomie XIV i XV w., który notabene jest identyczny w treści z poprzednim²². Zdarzały się również przypadki unieważniania małżeństw z powodu stwierdzenia, już po jego zawarciu, istnienia między małżonkami, niezgodnego z prawem kanonicznym, stopnia pokrewieństwa lub powinowactwa. Jedno z takich małżeństw, zawarte w trzecim stopniu pokrewieństwa, unieważnił Arnold Stapel, biskup chełmiński (1402-1416). Warto jednak pamiętać, że takiego małżeństwa nie trzeba było od razu unieważniać. Małżonkowie mogli w tej sprawie wystąpić do Stolicy Apostolskiej o uzyskanie dyspensy. Znaleźć można liczne przykłady udzielania dyspens w takich przypadkach²³.

Najwięcej dokumentów formularzowych dotyczyło spraw, które wiązały się już z samym funkcjonowaniem małżeństwa, przede wszystkim z pojawiającymi się w czasie jego trwania problemami. Rozpocznę od kwestii związanych z dopełnieniem małżeństwa, czyli rozpoczęciem, czy też lepiej powiedzieć brakiem rozpoczęcia współżycia płciowego przede

¹⁷ Ibidem, nr 104 („Forma commissionis copulandorum tempore interdicti”).

¹⁸ Ibidem, nr 106 („Item alia forma pro celebratione nupciarum tempore interdicto”).

¹⁹ Ibidem, nr 108 („quodque ad suum convivium ad minus quattuor pauperes reficiendos debeant invitare”).

²⁰ S. Biskupski, *Prawo małżeńskie*, s. 225-241.

²¹ Formularz, nr 366 („Accedendo ad presenciam nostram T. mulier latrix presencium vel insinuavit dicens cum ipsa et M. maritus eius per verba de presenti et in facie ecclesiae matrimonium contraxisset, matrimonio postmodum per carnalem copulam consumato relatione multorum publice, quod dictus maritus suus consangwineam // ipsius mulieri in gradu a iure prohibito carnaliter cognoverat, antequam ipsam duxerat in uxorem”). Na temat przeszkody kanonicznej pokrewieństwa prawnego zob. S. Biskupski, *Prawo małżeńskie*, s. 225-229.

²² Formularz, nr 385 („Littera contra illum, qui carnaliter cognoscet consangwineam sue uxoris ante matrimonium contractum”).

²³ Ibidem, nr 242. Na temat udzielania dyspens w tym zakresie zob. A. Radziwiński, *Obraz kobiety w dokumentach papieskich z okresu pontyfikatu Marcina V (1417-1431)*, w: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z.H. Nowak, A. Radziwiński, Toruń 1998, s. 49-50.

wszystkim przez mężów. Wśród dokumentów odnoszących się do tego zagadnienia znajduje się krótka formuła wezwania przez sąd konsystorski niejakiego Andrzeja, na prośbę jego żony Małgorzaty, z powodu niepodjęcia przez niego współżycia płciowego²⁴. Z innych dokumentów formularza z Uppsali wynika ponadto, że mężowie odmawiali niekiedy swoim żonom nie tylko współżycia, ale nawet wspólnego zamieszkania. Przykładem może służyć formularz wyroku nakazującego nieznanemu mężowi zamieszkać z żoną i prowadzić z nią życie małżeńskie pod karą ekskomuniki²⁵. Poza wyrokami istnieją również wezwania biskupów do stawienia się przed ich sądem małżonków i złożenia wyjaśnień, dlaczego nie mieszkają wspólnie ze swoimi żonami. Obrazuje tę sytuację niedatowane wezwanie Stefana Polaka wraz z mieszkającą z nim Dorotą przez Łukasza Watzenrode, biskupa warmińskiego (1489-1512), w celu wyjaśnienia, dlaczego nie mieszka on wspólnie ze swoją prawowitą małżonką Małgorzatą²⁶. Opisaną sytuację należy oczywiście określić mianem konkubinatu. Z tego powodu sądy konsystorskie również unieważniały małżeństwa²⁷. Warto jednak zauważyć, że pojęcie to w formularzu z Uppsali było używane wyłącznie w stosunku do duchownych, którzy zamieszkiwali wspólnie z kobietami²⁸. Przykładem może być sytuacja opisana przez Jana de Rehden, oficjała chełmińskiego (1406-1410), który przed 27 sierpnia 1406 r. poinformował Szymona, wójta bratiańskiego, że Mikołaja, plebana parafii w Kiełpinach, oskarżono o życie w konkubinacie. W związku z tym, na polecenie Arnolda Stapela, biskupa chełmińskiego, został on zobowiązany do stawienia się przed sądem biskupim na zamku w Wąbrzeźnie²⁹.

Oprócz konkubinatu można w omawianym formularzu znaleźć również dokumenty związane z popełnianiem bigamii, czyli zawieraniem przez małżonków drugiego małżeństwa. Przykładem może być dokument, w którym pewien małżonek został wezwany, na wniosek swojej żony, przed sąd biskupi, gdyż miał w tym samym czasie ożenić się z inną kobietą³⁰. Bywały jednak i takie sytuacje, iż przed sądem stawały dwie kobiety, twierdząc, że są żonami jednego mężczyzny. W wydanym wyroku biskup nakazywał mężczyźnie poślubienie jednej z nich³¹. Dokumenty formularzowe wskazują jednak również na zjawisko oddalania swoich żon przez mężów. Prawo kanoniczne dawało kobietom prawo domagania się przed sądami konsystorskimi powrotu męża, niezależnie od przyczyn, dla których zostawił swoją żonę³². O takiej sytuacji mówi na przykład dokument Jana de Rehden, oficjała chełmińskiego. Uwolnił on w nim nieznanego mężczyznę z Rogoźna od kary ekskomuniki, którą

²⁴ Formularz, nr 64 („Item ad instantiam Margarete de F. ad dicendum causam et causas, cur et quare eam impediatur in execucione matrimonium cum Andrea de F. et ad alia etc.”).

²⁵ Ibidem, nr 340. Podobny w treści jest dokument odnoszący się do nieznanego bliżej Jana, nr 336.

²⁶ Ibidem, nr 423.

²⁷ Ibidem, nr 244.

²⁸ Na temat konkubinatu świeckich w diecezji poznańskiej zob. M. Biniś-Szkopek, *Małżonkowie*, s. 104-105.

²⁹ Formularz, nr 57. Na temat oficjała Jana de Rehden zob. R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły katedralnej w Chełmży do 1466 roku*, Toruń 2013, s. 65.

³⁰ Formularz, nr 337, 364 („Littera contra illum, qui contraxit matrimonium cum propria uxore ipsa uniente cum alia contraxit”), 383.

³¹ Ibidem, nr 368 („Litera de illo, quem plures mulieres petunt in virum adiudicari”).

³² M. Kołacz-Chmiel, *Mulier honesta i laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018, s. 102-103.

tenże otrzymał właśnie za oddalenie żony Katarzyny oraz cudzołóstwo³³. Powodem łaski była jego zgoda na jej powrót do domu.

Dotychczasowe badania nad rodzinami chłopskimi w późnośredniowiecznej Małopolsce pokazały, że inicjatorami unieważnienia małżeństwa zawsze był mężczyzna³⁴. Dokumenty zapisane w formularzu z Uppsali wskazują jednak, że w wielu przypadkach to kobiety podejmowały działania w takich sprawach. Na temat powództwa żony w sprawie unieważnienia małżeństwa jest mowa w niedatowanym dokumencie biskupa chełmińskiego³⁵. Również we wspomnianych już sprawach o bigamię to właśnie żony były powódkami w sądzie konsystorskim. W formularzu z Uppsali znajdują się ponadto dokumenty związane z unieważnianiem małżeństw związanych z cudzołóstwem zarówno mężów, jak i żon. Mikołaj Gerkow, kanonik i oficjał chełmiński (1401-1405), unieważnił małżeństwo Anny Vector z Grudziądza z Marcinem Vectorem z powodu cudzołóstwa popełnianego przez małżonka³⁶. Z drugiej strony jest też formularz dokumentu, mocą którego unieważnienie małżeństwa nastąpiło z powodu cudzołóstwa małżonki³⁷. Zdarzały się jednak sytuacje, kiedy to kobiety opuszczały swoich mężów. Również na takie sytuacje były przygotowane kancelarie oficjałów. Przykładem może służyć dokument Arnolda Stapela, biskupa chełmińskiego, który poinformował jednego ze swoich plebanów o skardze pewnego męża na swoją żonę, która od niego odeszła. Nakazał on jej powrót do męża lub stawienia się przed nim w ciągu 12 dni pod karą ekskomuniki³⁸.

Okazuje się przy okazji, że w formularzu z Uppsali znajduje się stosunkowo dużo dokumentów związanych właśnie z odejściem żon od mężów. Szczególnie interesujący jest przypadek niejkiej Katarzyny Peczk z Golubia, opisany łącznie w aż siedmiu dokumentach. Sytuacja miała miejsce w latach 1411-1417. Jej opis rozpoczyna dokument Arnolda Stapela, biskupa chełmińskiego, z 13 kwietnia 1411 r., w którym tenże informuje plebana Starego Miasta Torunia, iż na terenie jego parafii przebywa Katarzyna Peczk, która odeszła od swojego męża Wawrzyńca Peczka z Golubia. Pleban otrzymał ponadto polecenie, aby wezwał Katarzynę do powrotu do męża i stawienia się przed sądem konsystorskim w Wąbrzeźnie³⁹. Już trzy dni później Mikołaj Gerkow z Torunia, oficjał chełmiński (1401-1407, 1411), zawiadomił plebana toruńskiego, że Katarzyna Peczk nie podporządkowała się wspomnianemu wezwaniu biskupa chełmińskiego. Ponieważ prokurator jej męża, Baltazar Rabe, oskarżył ją w sądzie konsystorskim o odejście od niego, Katarzyna ponownie została wezwana na zamek biskupi w Wąbrzeźnie⁴⁰. Kolejne dokumenty wystawiane w 1411 i kolejnych latach nakazywały ogłaszanie w kościołach parafialnych jej winy oraz informowanie o nałożeniu

³³ Formularz, nr 226 („officialis curie episcopalis Culmensis, N. de R(ogehus) laycum excommunicaverat et mandaverat excommunicatum denunciare ex eo, quod Kath(erinam) uxorem suam legitimum dimiserat et cuidam adultere in anime sue periculum et scandalum christifidelium plurimorum adheserat).

³⁴ M. Kołacz-Chmiel, *Mulier honesta i laboriosa*, s. 102.

³⁵ Formularz, nr 223.

³⁶ Ibidem, nr 246.

³⁷ Ibidem, nr 247.

³⁸ Ibidem, nr 224.

³⁹ Ibidem, nr 237 („Citacio cum monicione in causa uxoris Clavkonis Peczk”).

⁴⁰ Ibidem 238 („Quia igitur predicta Katherina sub termino sibi prefixo ad predictum Clavkonem virum suum non rediit, nec coram reverendo in Christo patre, nec coram nobis curavit comparere, prout contumacia ipsus discretus vir dominus Balthasar Rabe, procurator legitimus ipsius Clavkonis predicti, iudicialiter coram nobis accusavit ex rationalibus igitur causis”). Na temat Mikołaja Gerkowa zob. jego biogram: R. Krajniak, *Toruński Słownik Biograficzny*, t. 6, red. K. Mikulski, Toruń 2010, s. 43-44.

na nią ekskomuniki. Biskup chełmiński Arnold Stapel, najpewniej jeszcze w 1411 r., nakazał plebanom Torunia, Chełmna, Brodnicy, Golubia, Grudziądza oraz Kowalewa, aby ogłaszali fakt ekskomunikowania Katarzyny w kościołach parafialnych oraz opisał, kiedy i w jaki sposób ta ekskomunika winna być ogłoszona⁴¹. Ponieważ udała się ona do Mokrego Dworu położonego na Pomorzu w archidiakonacie pomorskim, a więc poza jurysdykcją biskupa chełmińskiego, ten ostatni zwrócił się do Mikołaja Rampardi, oficjała pomorskiego i plebana w Miłobądku, aby ten ogłosił ekskomunikę Katarzyny na terenach mu podległych. Oficjał rzeczywiście wezwał podlegających mu plebanów, aby taką ekskomunikę ogłosili w swoich kościołach parafialnych⁴². Również w 1411 r. Arnold Stapel, biskup chełmiński, ponownie nałożył ekskomunikę na Katarzynę za odejście od męża⁴³. W konsekwencji pojawił się jeszcze dokument nakładający interdykt na miasta, wsie oraz inne miejsca, do których została wpuszczona wspomniana Katarzyna⁴⁴. Sprawa ostatecznie skończyła się dla niej pozytywnie. W formularzu znajduje się bowiem dokument uwierzytelniający, wystawiony przez Jana Rymana, biskupa pomezańskiego (1409-1417), który ostatecznie wyjaśnił całą sprawę. Otóż Katarzyna, obłożona ekskomuniką, udała się do Rzymu, gdzie w Penitencjarii Apostolskiej wyznała swoje winy wobec Antoniego Corrina, biskupa Porto-Santa Rufina (1408-1431) oraz Piotra, biskupa Tusculum (1405-1415), którzy uwolnili ją od nich dokumentem z 1411 r., zdejmując z niej równocześnie ekskomunikę. To właśnie dokument wspomnianych dwóch biskupów uwierzytelniał biskup pomezański, wzywając tym razem Wawrzyńca Peczkę do zamku biskupiego w Prabutach, aby ogłosić mu papieski wyrok⁴⁵. Jest jeszcze kilka innych dokumentów pokazujących, jak kobiety za odmowę pożycia z mężem, jego porzucenie oraz włóczęgostwo, a także niestawienie się przed sądem konsystorskim, bywały karane ekskomuniką. Jeden z nich na przykład dotyczył Katarzyny Jopel z Torunia. Została ona ukarana za takie właśnie przewinienia ekskomuniką przez Heuka z Konyath, oficjała chełmińskiego⁴⁶.

Jeszcze jednym ważnym wątkiem pojawiającym się na kartach formularza z Uppsali w kontekście unieważniania małżeństw jest kwestia niemocy płciowej i to zarówno u mężczyzn, jak i kobiet. Niemoc płciowa każdego z małżonków należała bowiem, w świetle prawa kanonicznego, do przeszkód zrywających każdy taki związek. Trzeba jednak pamiętać, że

⁴¹ Formularz, nr 232 („Mandantes vobis universis et singulis plebanis suprascriptis sub excommunicationis et synodali penis, quatenus singulis diebus dominicis // et festivis predictam Kath(erinam) in ecclesiis vestris sub missarum sollempniis publice in ambone incensis luminibus et demum extinctis et ad terram proiectis et pulsatis campanis eam excommunicationem et aggravatam denuncietis, tamdiu diu premissa exequentes, quousque aliud a nobis recipitis in mandatis”). Zob. nr 234.

⁴² Ibidem, 233 („Pro subsidio iuris dummodo excommunicatus fugit in aliam diocesim”). Na temat archidiakonatu gdańskiego zob. *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, red. Z.H. Nowak, R. Czaja, Toruń 2000, s. 77-79. Por. R. Biskup, *Dzieje diecezji wrocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, red. A. Radziński, Wrocław 2008, s. 26-28 (mapa).

⁴³ Ibidem, nr 235 („Forma reagracionis in eadem causa”).

⁴⁴ Ibidem („quatenus dummodo quando et quotiens predicta K(atherina) de M. obstinata ad civitates, villas et loca parrocharum vestrarum pervenit et quam cito ibidem moram traxerit, mox a dicinis cessetis officiis, que eciam villas et loca et ecclesias nos ex tunc prout ex nunc in nomine Domini ecclesiastico subicimus interdicto in hiis scriptis, districte mandantes sub pena iuris, ut pro tunc in civitatibus, villis et locis, in quibus et quamdiu predictam K(atherinam) moram traxerit ecclesiasticum servetis interdictum et post recessum eiusdem obstinate ad statim divina resumatis officia”).

⁴⁵ Ibidem, nr 36.

⁴⁶ Ibidem, nr 124; R. Krajniak, *Duchowieństwo*, s. 65.

wśród średniowiecznych prawników toczyła się ustawiczna debata, czy małżeństwo jest w pełni ważne tylko po wyrażeniu zgody przez małżonków (teoria konsensualna), czy też konieczne jest także podjęcie współżycia płciowego (teoria koitalna)⁴⁷. Na początek zanalizujmy dwa dokumenty odnoszące się do impotencji małżonka. Pierwszy przykład odnosi się do anonimowego małżeństwa, które zostało wezwane przed sąd biskupi z powodu oskarżenia przez żonę męża, że jest impotentem i wobec tego nie wypełnia powinności małżeńskich oraz prokreacyjnych. Stwierdziła ona ponadto wobec biskupa, że chciałaby być matką i mieć dzieci⁴⁸. Drugi dokument Henryka, najpewniej biskupa sambijskiego (1387-1414), nakazywał jego adresatowi, aby stawiał się przed sądem biskupim, gdyż małżonka oskarżyła go o niemożność skonsumowania związku w okresie trzech lat, jakie upłynęły od zawarcia małżeństwa. W tekście dokumentu ponownie znalazła się argumentacja kobiety, co nadaje jej charakter czysto formularzowy, że powodem złożenia pozwu był fakt, że również ona chciała zostać matką i urodzić dzieci⁴⁹. W formularzu z Uppsali znajduje się ponadto jeden dokument, który odnosi się do niemocy płciowej kobiety. Wspomina o takiej sytuacji wyrok Mikołaja Gerkowa, kanonika i oficjała chełmińskiego, który w latach 1401-1405 unieważnił małżeństwo Jakuba i Katarzyny z Brzozia z powodu niemocy płciowej Katarzyny. Uczynił to jednak dopiero po sprawdzeniu całej sytuacji przez cztery godne kobiety, biegłe w sprawach małżeńskich. Problemem Katarzyny okazała się choroba określana mianem *artitudo vaginae*, czyli zwężenie pochwy, które uniemożliwiało współżycie płciowe. W dokumencie dodano, że Jakub uzyskał zgodę oficjała na zawarcie ponownego małżeństwa, natomiast Katarzynie zakazał ponownego wychodzenia za mąż⁵⁰.

W formularzu z Uppsali znajdują się ponadto stosunkowo liczne dokumenty, w których biskupi uniewinniają świeckich lub duchownych od różnych popełnionych czynów na podstawie wyroków Penitencjarii Apostolskiej. Jeden z takich dokumentów dotyczy również kwestii małżeńskich. Otóż biskup chełmiński Jan uniewinnił niejakiego Piotra od zabójstwa żony właśnie na podstawie decyzji Penitencjarii Apostolskiej. Jak napisano w dokumencie, Piotr miał dokonać tego czynu za namową diabła⁵¹. W kontekście przemocy i zabójstw należy przypomnieć, że na II soborze laterańskim w 1139 r. został ogłoszony pierwszy rezerwat papieski, który dotyczył prawa do udzielania wyłącznie przez papieża dyspensy tym, którzy dopuścili się takiej przemocy wobec duchownych, świeckich lub zakonników

⁴⁷ M. Biniś-Szkopek, *Małżeńska przeszkoda impotencji i oziębłości płciowej w świetle akt poznańskiego konsystorza z XV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 126/2019, nr 2, s. 253-281; M. Michalski, *Coitus albo consensus, czyli co stanowi o ważności małżeństwa. Relacja z pewnej dyskusji z XI-XIII w.*, w: *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 159-163.

⁴⁸ Formularz, nr 367 („verum cum eadem publice asserit eam nobis, ut esse vlt mater et pueros procreare”). Na temat niemocy płciowej w prawie kanonicznym zob. S. Biskupski, *Prawo małżeńskie*, s. 169-184.

⁴⁹ Formularz, nr 386.

⁵⁰ Ibidem, nr 245 („Pridem nobis pro tribunali residentibus ad iura reddendum //comparuerunt coram nobis Ja(cobus) et Ka(therina) de Brusaw nobis exponentes, quod in facie ecclesiae matrimonium in forma consueta contraxissent ep plures operam ad hoc dedissent, ut actus matrimoniales et matrimonium valuissent consumare, nec unquam hoc proficere potuissent propter artitudinem ipsius Katherine”). Na temat niemocy płciowej kobiet zob. S. Biskupski, *Prawo małżeńskie*, s. 177-181.

⁵¹ Formularz, nr 50 („prout laycus vobis exponent, instigante diabolo uxorem suam propriam taliter percussit et vulneravit, quod inde expiravit, a reatu huiusmodi homicidii et peccatis suis aliis ad vos auctoritate Sedis Apostolice remittimus absolutum introitum ecclesie sibi restituto”).

i w konsekwencji zostali obłożeni ekskomuniką⁵². Rezerwat ten został włączony do pierwszej kodyfikacji prawa kanonicznego, czyli Dekretu Gracjana pod nazwą „Si quis suadente diabolus”⁵³. W analizowanym źródle znajduje się ponadto kilka pytań skierowanych do świeckich w czasie mającego się odbyć sądu synodalnego dla świeckich. Dotyczyły one między innymi poinformowania lokalnej społeczności, że wszystkie kwestie związane z zaręczynami oraz związkami małżeńskimi mają być zawierane zgodnie z prawem⁵⁴. W konsystorzach można było również starać się o sprawiedliwość nawet już po unieważnieniu małżeństwa. Tak zapewne uczyniła niejaka Dorota, żona Jana Nele z parafii Nieżywiec w diecezji chełmińskiej. W jednym z dokumentów bowiem biskup chełmiński zwrócił się do plebana tej parafii, aby ten wyegzekwował od Jana, w ciągu sześciu dni, jedną grzywnę należną Dorocie, jego byłej żonie⁵⁵. Formularz z Uppsali zawiera również przykładowe dokumenty wskazujące na konwersje bliżej nieznanymi małżeństw żydowskich. Wynikało to z faktu, iż Żydzi mieli zakaz osiedlania się na terytorium Państwa Zakonu Niemieckiego w Prusach. Jediną możliwością, aby tego dokonać, była konwersja na chrześcijaństwo. W początkach XV w. co najmniej dwa małżeństwa żydowskie ochrzciły się, zmieniając tym samym wyznanie. Arnold Stapel, biskup chełmiński, wezwał w związku z tym ludność swojej diecezji o materialne wsparcie dla konwertytów, a także wyraził zgodę na okresowe zbieranie przez nich jałmużny⁵⁶.

Formularz z Uppsali należy niewątpliwie do ważnych źródeł ilustrujących nie tylko różne aspekty funkcjonowania Kościoła w czterech diecezjach Państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Pokazuje przy tym wiele aspektów prawnych i obyczajowych odnoszących się do zawierania małżeństw, ich unieważniania, a także życia małżeńskiego. Rola tego źródła w badaniach jest tym większa, iż – jak już wspomniałem – nie zachowały się księgi konsystorskie dla żadnej z tamtejszych diecezji.

Bibliografia

- Biniaś-Szkopek M., *Małżeńska przeszkoda impotencji i oziębłości płciowej w świetle akt poznańskiego konsystorza z XV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 126/2019, nr 2, s. 253-281.
- Biniaś-Szkopek M., *Małżonkowie przed sądem biskupiego oficjła poznańskiego w pierwszej ćwierci XV w.*, Poznań 2018.
- Biskup R., *Das Domkapitel von Samland (1285-1525)*, Toruń 2007.
- Biskup R., *Dzieje diecezji włocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, red. A. Radzimiński, Włocławek 2008.
- Biskupski S., *Prawo małżeńskie Kościoła rzymsko-katolickiego*, Warszawa 1956.

⁵² Na ten temat zob. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 2, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2002, s. 152, kanon 15: „Ut excommunicetur clerici percussor et qui manus iniecerit in eum qui ad ecclesiam vel coemeterium confugit”.

⁵³ Na ten temat zob. R.H. Helmholz, „Si quis suadente” (C.17 q.4 c. 29): *Theory and practice*, w: *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law, Cambridge, 23-27 July 1984*, red. P. Linehan, Citta del Vaticano 1988, s. 425-438.

⁵⁴ Formularz, nr 60 („Item de super quibusdam sponsalibus contractis et federe // matrimoniali iudicialiter responsurus”).

⁵⁵ Ibidem, nr 222 („committimus et mandamus, quatenus Johannem Nele vestrum parrochianum moneatis, quem et nos monemus per presentem, quantus infra spacium sex dierum sub excommunicationis pena persolvere curet cum effectu unam marcam pruthenicaem numeri et monete, quam in festo Nativitatis Christi nuper preterito debuit persolverisse Dorothee uxori sue ab eo divorciate, prout in actis comperimus”).

⁵⁶ Ibidem, nr 255. Zob. nr 287.

- Bullarium Poloniae*, t. 4, wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś, Romae–Lublin 1992.
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. 2, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2002.
- Formularz z Uppsali. Późnośredniowieczna księga formularzowa biskupstw pruskich*, komentarz i edycja R. Biskup, Toruń 2016.
- Helmholtz R.H., „*Si quis suadente*” (C.17 q.4 c. 29): *Theory and practice*, w: *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law, Cambridge, 23-27 July 1984*, red. P. Linehan, Citta del Vaticano 1988, s. 425-438.
- Klimecka G., *Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich. Formularz ciechanowski*, Warszawa 1997.
- Kolberg A., *Ein preussisches Formelbuch des 15. Jahrhunderts*, „*Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland*“, 9/1891, s. 9-51.
- Kołaczk-Chmiel M., *Mulier honesta i laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018.
- Krajniak R., *Duchowieństwo kapituły katedralnej w Chełmży do 1466 roku*, Toruń 2013.
- Michalski M., *Coitus albo consensus, czyli co stanowi o ważności małżeństwa. Relacja z pewnej dyskusji z XI-XIII w.*, w: *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 159-163.
- Nadolski B., *Liturgika III, Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*, Poznań 1992.
- Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, red. Z.H. Nowak, R. Czaja, Toruń 2000, s. 77-79.
- Radziwiński A., *Obraz kobiety w dokumentach papieskich z okresu pontyfikatu Marcina V (1417-1431)*, w: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z.H. Nowak, A. Radziwiński, Toruń 1998, s. 49-50.
- Radziwiński A., *Piętnastowieczny formularz z Uppsali jako źródło do badania dziejów Kościoła w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Aetas media aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. zb., Warszawa 2000, s. 231-246.
- Toruński Słownik Biograficzny*, t. 6, red. K. Mikulski, Toruń 2010.